

จากพระพิมพ์สู่พระเครื่องและพุทธพาณิชย์

บุศรา สว่างศรี

บทคัดย่อ

การศึกษาที่มาและพัฒนารูปแบบพระพิมพ์สู่พระเครื่อง โดยพิจารณาจากปัจจัยการเกิด พบว่าแนวคิดความเชื่อเรื่องพระเครื่องแรกเริ่มนั้นเกิดจากความศรัทธาในพระพุทธรูปอันเป็นตัวแทนพระพุทธรูปที่เชื่อมโยงกับความเชื่อทางไสยศาสตร์เดิม พระพิมพ์ในกรุสมัยโบราณและพระเครื่องยุคแรก ๆ จึงสามารถสะท้อนเรื่องราวทางความเชื่อ ประวัติศาสตร์ สังคมในสมัยนั้น ๆ ได้ ส่วนพระเครื่องยุคใหม่สร้างขึ้นเพื่อหาผลประโยชน์ โดยมีการจัดการทางธุรกิจด้วยการโฆษณาประชาสัมพันธ์ การวางแผนทางการตลาด ซึ่งความนิยมเฉพาะกลุ่มมีความเชื่อถือศรัทธาเป็นพื้นฐานและเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ธุรกิจนี้ดำเนินได้

Abstract

This article studies the origin and development of the forms of Buddha images from “votive tablets” to “amulets.” It finds that the original popularity of amulets stems from people’s faith in Buddha images, which represent the Buddha, combined with superstition. Votive tablets enshrined in ancient crypts and early-period amulets can portray the beliefs, histories, and societies of their time. Amulets in recent times, however, have been produced for commercial gain by using advertisement and marketing strategies. Their popularity among specific groups is based on people’s faith and belief, which are important factors in the continuation of this business.

พระพิมพ์หมายถึง พระพุทธรูปขนาดเล็ก สร้างขึ้นด้วยวิธีการกดประทับด้วยแม่พิมพ์ หรือหากเป็นเนื้อโลหะจะใช้โลหะละลายเทหล่อเข้ากับแม่พิมพ์² ในอินเดียเรียกว่า “Saccha” “Sacchaya” หรือ “Sacchaha” ซึ่งเป็นภาษาปรากฤต ส่วนในภาษาสันสกฤตเรียกว่า “Sat-chaya” โดยทุกคำมีความหมายว่า “รูปภาพที่สมบูรณ์” ขณะที่ทิเบตเรียกว่า “Tsha-tsha” มีความหมายว่า “ความสมบูรณ์ที่เป็นหนึ่ง”³ พระพิมพ์นับเป็นอุทเทสิกเจดีย์ประเภทหนึ่ง⁴

ส่วนพระเครื่องหมายถึง พระพิมพ์ที่ลงพระพุทธรูปและอาคมเพื่อป้องกันภัยใช้พกติดตัวหรือคล้องคอ⁵ มีทั้งรูปพระพุทธรูปและรูปพระเกจิ เชื่อว่าคำว่า “พระเครื่อง” มาจากคำว่า “พระเครื่องรางของขลัง”⁶ สะท้อนให้เห็นว่าการสร้างพระพิมพ์เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องลี้ลับศักดิ์สิทธิ์

1. คติการสร้างพระพิมพ์และพระเครื่อง

ศาสตราจารย์อัลเฟรด ฟูเช่ (Alfred Foucher) ผู้ศึกษาเรื่องพระพิมพ์เป็นท่านแรกได้อธิบายว่าพระพิมพ์สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกในการเดินทางมาแสวงบุญยังลัทธิเวชนียสถาน 4 แห่ง คือ สถานที่ประสูติ (ลุมพินี), สถานที่ตรัสรู้ (พุทธคยา), สถานที่แสดงปฐมเทศนา (สารนาถ) และสถานที่ปรินิพพาน (กุสินารา) โดยเป็นวัตถุที่ถูกพิมพ์ประทับบนดินเหนียวซึ่งเป็นของหาง่ายและราคาไม่แพง⁷ ดังนั้นคติการสร้างพระพิมพ์ในวาระแรกก็อินเดียคือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกนั่นเอง⁸ เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนไทยสมัยทวารวดีได้เกิดการสร้างพระพิมพ์ที่มีแนวคิดสัมพันธ์กับความเชื่อว่าพระพุทธศาสนาจะดำรงอยู่ได้ 5,000 ปี จึงมีการจารึกคาถาเอหิมมาฯ ซึ่งเป็นหัวใจของพระอริยสัจเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้พบเห็นบังเกิดความเลื่อมใสและกลับมานับถือพระพุทธศาสนาอีกครั้ง⁹ ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากความสำคัญของพระคาถานี้ที่พระอัสสชิหนึ่งในพระปัญจวัคคีย์แสดงแก่อุปติสสะปริพาชกจนบรรลุเป็นพระโสดาบัน และ

อุปติสสะนำไปแสดงต่อแก่เพื่อนนามโกลิตะซึ่งได้บรรลุเป็นพระโสดาบันเช่นเดียวกัน ทั้งคู่มีศรัทธาออกบวชเป็นพระภิกษุนามพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ต่อมาไม่นานได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด¹⁰ จึงเป็นที่เข้าใจว่าพระคาถาเอหิมมาฯ เป็นสัมฤทธิ์มนต์ทำให้คนนอกศาสนาเมื่อสดับธรรมบทนี้แล้วสามารถเปลี่ยนแปลงความศรัทธาได้ และเป็นคาถาที่นับถือรองมาจากองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าที่เดียว¹¹ ดังนั้น ในสมัยทวารวดีจึงนิยมจารึกคาถาเอหิมมาฯ ลงบนพระพิมพ์เพื่อเป็นการสืบพระพุทธศาสนานั้นเอง

ต่อมาในสมัยศรีวิชัย พบพระพิมพ์ดินดิบที่สร้างขึ้นจากอิฐธาตุ (กระดุก) ปนโคลกผสมกับดินจึงแตกหักง่าย จึงเชื่อว่าคงไม่ได้สร้างเพื่อสืบพระศาสนาแต่น่าจะสร้างเพื่อปรมาตลประโยชน์แก่ผู้ตายมากกว่า¹² โดยนิยมพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ตามคติมหายานแบบตันตระตามความเชื่อว่าจะเป็นปัจจัยให้ผู้ตายซึ่งอาจเป็นพระเถระบรรลุภูมิโพธิสัตว์ในอนาคตกาล ซึ่งการผสมอิฐเถ้าลงไปพระพิมพ์ยังปรากฏที่ทิเบต¹³ ส่วนในอินเดียพบเฉพาะรูปพิมพ์สลักเล็ก ๆ เท่านั้น¹⁴

สมัยลพบุรี จากลักษณะทางประติมานวิทยาที่ปรากฏในพระพิมพ์สร้างขึ้นตามคติมหายานนิกายวัชรยานหรือพุทธตันตระซึ่งเป็นนิกายที่นิยมนับถือกันมากในไทย โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18¹⁵ โดยมักแสดงคิริตันตรียมหายานอันประกอบด้วยพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและนางปรัชญาปารมิตา ดังปรากฏในจารึกภาษาสันสกฤตที่เขาบ่อมานาง (พนมบันทายนาง) เป็นคำนมัสการพระอาทิพุทธ พระโลกेश্বর และนางปรัชญาปารมิตา¹⁶ ซึ่งรูปทั้งสามมีแนวคิดที่อาจแสดงถึงความสมบูรณ์ของปัญญา¹⁷ อย่างไรก็ตาม ในสมัยนี้คงมีการนับถือศาสนาพุทธฝ่ายเถรวาทปะปนด้วยเนื่องจากเดิมที่แห่งนี้เคยเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน และการสร้างพระพิมพ์จึงน่าจะยังคงเพื่อสืบพระศาสนา ถึงแม้ว่าจะมีความเชื่อในอำนาจไสยเวทจาก

คัมภีร์อาถรรพเวทที่มีการจารึกคำสาปแช่งแบบพราหมณ์¹⁸ แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานทางด้านจารึกว่าพระพิมพ์เป็นของขลังแต่อย่างใด

สมัยทริภุชเวศ จากตำนานที่กล่าวถึงฤๅษีवासูเทพสร้างเมืองทริภุชเวศโดยได้อัญเชิญพระนางจามเทวีมาจากละโว้เสด็จขึ้นมาครองเมืองและมีนักปราชญ์ราชบัณฑิตตามเสด็จมาด้วย¹⁹ อาจสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมจากภาคกลางได้แพร่ขึ้นมาสู่ภาคเหนือและที่น่าจะยังคงสร้างพระพิมพ์เพื่อสืบทอดศาสนา²⁰

สมัยล้านนาและสุโขทัยปรากฏจารึกที่ระบุอย่างชัดเจนถึงแนวคิดในการสร้างพระพิมพ์ว่าเพื่อประกอบบุญกุศลและเป็นพุทธบูชา²¹ แต่ในอีกทางหนึ่งก็มีความเชื่อในพระพุทธรูปว่าสามารถดลบันดาลให้ศัตรูพินาศและขจัดอันตรายได้ ดังคำบูชาพระรัตนตรัยที่ศิลาจารึกวัดตาเถรขิงหนึ่ง²²

สมัยอยุธยา เป็นสมัยที่ปรากฏหลักฐานด้านพระพิมพ์เป็นจำนวนมากและพบภายในกรุงเจดีย์แทบทุกวัดสะท้อนให้เห็นถึงความศรัทธาในพุทธศาสนา เพียงพระพิมพ์ที่พบภายในกรุพระปราสาทวัดราชบูรณะวัดเดียวคาดว่ามิใช่พระพิมพ์ประมาณแสนองค์²³ และจากจารึกหลังพระพิมพ์ทำให้ทราบว่าจะสร้างขึ้นมาจากความเลื่อมใสในพุทธศาสนาจึงได้ทำบุญด้วยการสร้างพระนี้ไว้เป็นพุทธบูชา²⁴ และยังมีคติการสร้างเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระมหากษัตริย์พระราชวงศ์ให้บรรลุนิพพานหรือไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต รวมถึงการได้พบพระศรีอาริย์²⁵ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสมัยอยุธยาเป็นช่วงที่เกิดศึกสงครามเกือบตลอดสมัยจึงมีบางท่านเชื่อว่าน่าจะเกิดแนวความคิดการสร้างพระพิมพ์ในฐานะที่เป็นพระเครื่อง²⁶ สอดคล้องกับการพบจารึกลานเงินอักษรขอมอันเป็นตำนานการสร้างพระพิมพ์และวิธีบูชาซึ่งนายชิต มหาดเล็กหลานพระยาประธานนโครทัยได้คัดถวายรัชกาลที่ 5²⁷ ซึ่งพบที่วัดพระบรมธาตุ จ.กำแพงเพชร เนื้อหาของจารึกโดยรวมคล้ายกับจารึกลานทองที่พบที่

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จ.สุพรรณบุรี²⁸ นับเป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดที่ระบุถึงหน้าที่อีกประการหนึ่งของพระพิมพ์ในฐานะพระเครื่องว่ามีพุทธคุณสามารถดลบันดาลให้เกิดอานุภาพต่าง ๆ ได้ แต่กระนั้นนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าคุณสมบัติก่อนไม่น่าแขวนพระติดตัวเนื่องจากรูปพระพุทธรูปเป็นของสูงไม่ควรอยู่กับคนหรือไว้ในบ้าน เพราะอาจทำให้เป็นอัมภมคแต่ควรไว้ในวัดเท่านั้น²⁹

สมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงต้นจากวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนที่แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยกวีหลายท่าน³⁰ เป็นวรรณคดีที่สะท้อนความเชื่อของสังคมไทยโบราณได้ดีเรื่องหนึ่ง ได้กล่าวถึงขุนช้างว่าใช้พระปรอทขอดไว้กับด้ายมงคลและอมพระภควัมบดี (พระปิตตา) ไว้ในปาก³¹ จึงน่าจะเป็นหลักฐานเกี่ยวกับการใช้พระในฐานะที่เป็นพระเครื่อง กล่าวคือมีการแขวนหรือพกพาพระเครื่องติดตัวควบคู่ไปกับการใช้เครื่องรางที่มีมาแต่เดิมดังที่บาทหลวงปาลเลกซ์ ฌอง แบปติสต์ ที่เดินทางเข้ามาในไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ได้บันทึกว่าคนไทยเชื่อว่าวิธีทำให้อยู่ยงคงกระพันได้โดยนำปรอทมาทำเป็นก้อนกลมพกติดตัวบางคนใช้ลูกประคำที่ทำจากไม้มงคล บางคนใช้โลหะที่เชื่อว่ามีสรรพคุณต่าง ๆ³² อย่างไรก็ตาม “พระสมเด็จวัดระฆัง” ซึ่งเป็นพระพิมพ์ที่ได้รับความนิยมสูงสุดในปัจจุบันและยอมรับกันว่าเป็น “จักรพรรดิแห่งพระเครื่อง” สร้างโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) สร้างในช่วงปลายรัชกาลที่ 4 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 เชื่อว่าสร้างเพื่อสืบทอดศาสนาเป็นสำคัญ³³ หรือพระสมเด็จที่บรรจุ ณ วัดไชโย จ.อ่างทอง ก็เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้โยมมารดาของท่าน³⁴ อย่างไรก็ตามก็มีผู้ศึกษาบางส่วนเชื่อว่าท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ มีความมุ่งหมายในการสร้างเป็นพระเครื่องแล้วนำออกแจกเวลาบิณฑบาตหรือให้แก่ผู้ที่ต้องการ³⁵

ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 เชื่อว่าน่าจะมีการสะสมพระเครื่องกันแล้ว โดยเฉพาะพระกริ่งเขมรซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพขณะเมื่อ

ยังทรงพระเยาว์และทรงบรรพชาเป็นสามเณรในปี พ.ศ. 2418 ได้ทรงบันทึกว่ามีกระแสสมและเล่นหาพระพุทธรูปกับรูปพระภควัมบดีเป็นเครื่องราง ในส่วนของพระองค์เองก็มีพระกริ่งเขมรที่ได้จากคุณตา คือ พระยาอภัยพันธริโกมาตย์ (ดิศ โรจนดิศ) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌาย์ได้ตรัสขอดูเพื่อเปรียบเทียบกับองค์ที่ท่านมี รวมทั้งตรัสสอนวิธีการดูพระกริ่งแท้กับของทำปลอม³⁶ แสดงว่าในสมัยนั้นมีการเล่นหาสะสมและนิยมกันถึงขนาดมีการทำปลอมแล้ว

นอกจากนี้ในคราวที่รัชกาลที่ 5 เสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2445) ก็ปรากฏว่าราษฎรต่างต้องการเหรียญเสมาพระราชทานไว้สำหรับแขวนค้อมีจำนวนมาก³⁷ เช่นเดียวกับคราวเสด็จประพาสต้นในราวปลายรัชกาลตรงกับ ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2450) ชาวเมืองกำแพงเพชรต่างเตรียมถวายพระพิมพ์เป็นจำนวนมากแก่พระองค์³⁸ และด้วยความนิยมในพระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรอันสืบเนื่องมาจากตำนานพระพิมพ์ที่นายชิตมหาดเล็กได้ถวายรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้พระพิมพ์กลายเป็นของมีราคาเกิดการลักลอบขุดกรุอันเป็นการทำลายโบราณสถานมากมายในสมัยนั้น³⁹ ความเชื่อเกี่ยวกับพระพิมพ์ได้ถูกปนเปื้อนกับความเชื่อเรื่องของขลังอันได้แก่เครื่องราง กลายเป็น “พระเครื่องรางของขลัง” ในที่สุด โดยผู้ศึกษาเชื่อว่ายุคที่นิยมพระเครื่องในฐานะของขลังมากที่สุดน่าจะเป็นสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากสถานการณ์ในช่วงเวลานั้น⁴⁰ มีการสร้างพระเครื่องฯ ที่ผ่านการปลุกเสกจากพระเกจิอาจารย์ (พระสงฆ์ที่ปฏิบัติจนถึงคุณอันวิเศษและสร้างพระเครื่องหรือวัตถุมงคล) และเมื่อเป็นสิ่งที่ต้องการมีการเสาะหา “ของดี” เพื่อเป็นที่พึ่งทางใจคุ้มครองตัวหรือเชื่อว่า มีอานุภาพทางด้านต่าง ๆ ก็ยิ่งทำให้เกิดการเช่า (ซื้อ) พระการแลกเปลี่ยน และเข้าสู่กระบวนการทางการค้ากลายเป็นพุทธพาณิชย์ในที่สุด มีการวางแนวทางการศึกษาพระเครื่องเพื่อดูเนื้อหา พิมพ์ทรงหรือศิลปะ ความรู้เหล่านี้คู่ขนานไป

กับการทำของเลียนแบบซึ่งบางครั้งเป็นวิจารณ์ญาณของแต่ละบุคคล

2. รูปแบบของพระพิมพ์และพระเครื่องสมัยต่าง ๆ

เนื่องจากพระพิมพ์และพระเครื่องมีเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในบทความนี้จะศึกษาแต่เพียงสังเขปเฉพาะแบบที่สำคัญหรือได้รับความนิยมสมัยละ 1 ตัวอย่าง

2.1 พระพิมพ์สมัยทวาราวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16)

พระถ้ำเสือ

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

ชื่อพระได้จากสถานที่พบครั้งแรกในถ้ำเสือ จ.สุพรรณบุรี มีพุทธลักษณะตามแบบพระพุทธรูปสมัยทวาราวดีคือ พระพักตร์ป้าน พระนลาฏแคบ พระขนงต่อเป็นรูปปีกกา พระเนตรโปน พระโอษฐ์กว้าง พระเศียรมีอุษณิษะเป็นทรงกรวย พระอุระหนา และแสดงปางมารวิชัย พระพิมพ์อยู่ในรูปวงรี ที่ด้านหลังมีลักษณะนูนออกมา มักปรากฏคราบสีชาวล้ำกลายเกล็ดทำให้เชื่อว่าเนื้อดินที่ใช้สร้างพระคงเป็นดินโป่งซึ่งเป็นดินเค็ม⁴¹ นอกจากนี้ยังมี ความเชื่อว่าดินโป่งเป็นดินศักดิ์สิทธิ์เนื่องจากเป็นที่สิงสถิตของผี อยากรู้ก็ตาม หากพิจารณาในแง่ของเทคนิคทางช่าง ดินโป่งมีข้อดีคือ เป็นดินที่มีความละเอียดทำให้ถอดพิมพ์ง่าย

2.2 พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18)

โดยทั่วไปพระพิมพ์สมัยนี้มักทำจากดินดิบและมีส่วนผสมของอัญไถ้กำกระดูกซึ่งเก็บรักษายาก ด้วยเหตุนี้ในวงการพุทธพาณิชย์จึงไม่นิยม ดังนั้น ในที่นี้จึงไม่ขอกล่าวถึง

2.3 พระพิมพ์สมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 16-18)

พระพิมพ์สมัยลพบุรีเป็นที่เสาะหาในหมู่นักสะสมพระพิมพ์พระเครื่องมาช้านานอันเนื่องมาจากความรู้สึกเข้มขลังในพุทธลักษณะและความเชื่อในพุทธคุณ มีทั้งทำด้วยดินเผาและโลหะที่แสดงอิทธิพลเพียง 2 สมัยคือแบบนครวัดและแบบบายน⁴² ซึ่งมีลักษณะพื้นเมืองบางประการปะปนอยู่ ส่วนแม่พิมพ์นั้นก็มีหลักฐานว่าทำจากสัมฤทธิ์⁴³ พระพิมพ์สมัยนี้ที่นิยมคือ

พระร่วงหลังรางปืน

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

พบในกรุพระปรารงค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเขลียง ในปี พ.ศ. 2499 นักสะสมพระเครื่องเรียกว่า “กรุสุวรรณโลก” และ “ยอดขุนศึกแห่งเมืองเขลียง” คือ เป็นจักรพรรดิแห่งพระเนื้อชิน⁴⁴ โดยจัดลำดับให้เป็นหนึ่งในพระเครื่องชุดเบญจภาคีประเภทเนื้อชินหรือชุดยอดขุนพล ซึ่งประกอบด้วยพระร่วงหลังรางปืน, พระอุทยาน ลพบุรี, พระชินราช

โบเสมา พิษณุโลก, พระมเหศวร สุพรรณบุรี และพระท่ากระดาน กาญจนบุรี

พระร่วงหลังรางปืนมีทั้งที่สร้างด้วยชินตะกั่ว⁴⁵ ที่ปรากฏสณิมแดงแกมม่วงสลัซไขขาว มีพุทธลักษณะเป็นรูปองค์พระประทับยืนภายในซุ้มเรือนแก้วที่ทำเป็นลายเส้นบาง ๆ ที่พระเศียรประดับด้วยกระบังและอุษณิษะเป็นรูปกรวยแหลม พระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม พระขนงต่อเป็นรูปปีกกา พระเนตรและพระนาสิกใหญ่ ทรงจิวรห่มคลุม ที่พระนามีขอบอันตรวาสกตรงกลางเป็นรูปกลมใหญ่ บางพิมพ์เป็นรูปสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัด ลักษณะการครองจิวรเทียบเคียงได้กับพระพุทธรูปทรงเครื่องแบบขอม⁴⁶ พระหัตถ์ขวายกขึ้นเสมอพระอุระหันฝ่าพระหัตถ์ออกภายนอก ส่วนพระหัตถ์ซ้ายปล่อยลงข้างพระวรกายในลักษณะประทานพร จิวรปล่อยตกลงมาทั้ง 2 ข้าง ประทับยืนบนแท่น ด้านหลังพระพิมพ์มีรอยเส้นไม้สันนิษฐานว่าเกิดจากการใช้ไม้สักกดด้านหลังเพื่อให้พิมพ์ด้านหน้าติดขัด รอยเส้นไม้มีลักษณะนูนและกลมสลัซเส้นใหญ่ตามธรรมชาติ ที่กึ่งกลางด้านหลังเป็นร่องรอยยาวรูปครึ่งวงกลมคล้ายรางปืนจึงได้กลายเป็นชื่อพระพิมพ์

2.4 พระพิมพ์สมัยทริภุญไชย (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19)

พระรอด

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

คำว่า “รอด” ภาษาเหนือแปลว่า “เล็ก” เนื่องจากเป็นพระพิมพ์ที่มีขนาดเล็กที่สุดในบรรดาพระพิมพ์หรือภูษาชย พระรอดเป็นพระสำคัญที่ได้รับความนิยมสูงมากในหมู่นักสะสมจนได้รับการจัดให้เป็นหนึ่งในพระเครื่องชุดเบญจภาคี ซึ่งประกอบด้วย พระสมเด็จเจ้า วัดระฆัง, พระนางพญากรู วัดนางพญา พิษณุโลก, พระรอด ลำพูน, พระกำแพงซุ้มกอ กำแพงเพชร และพระผงสุพรรณกรูวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี

พระรอดพบในกรุเจดีย์วัดมอหาวัน จ.ลำพูน ตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ในสมัยรัชกาลที่ 5 พุทธลักษณะเป็นพระพิมพ์ แสดงปางมารวิชัยประทับนั่งขัดสมาธิเพชร เช่นเดียวกับ พระพุทธรูปยุคเดียวกัน ลักษณะโดยรวมพระเศียรปรากฏ รัศมีรูปดอกบัวตูม ครองจีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิสั้นแสดง อิทธิพลศิลปะปาละ ที่แผ่นหลังมีลวดลายใบโพธิ์ที่ประดับ เป็นรูปแฉกคล้ายรัศมีรอบองค์พระ แสดงถึงภาพตอนตรัสรู้ ใต้ต้นโพธิ์ ส่วนฐานทำเป็นเส้นนูนขึ้นมา⁴⁷ เชื่อกันว่าพระรอด สร้างในสมัยพระนางจามเทวี⁴⁸ แต่จากลักษณะทางศิลปกรรม ที่แสดงอิทธิพลศิลปะปาละจึงน่าจะสร้างในสมัยพระเจ้า สรรพสิทธิที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดนี้ครั้งใหญ่ในพุทธศตวรรษที่ 17⁴⁹ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าสร้างราว พุทธศตวรรษที่ 19⁵⁰

2.5 พระพิมพ์สมัยเชียงแสน (ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20)

พระปรกโพธิ์เชียงแสน

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

เป็นพระเนื้อชินตะกั่วสนิมแดงพบในกรุหลายแห่ง ที่เมืองเชียงแสน พุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ขัดสมาธิราบแสดงปางมารวิชัยบนฐานบัวคว่ำ-บัวหงาย ที่มีเส้นแบ่งกั้นกึ่งกลาง ประทับภายใต้ต้นโพธิ์ พระรัศมียาว เป็นเปลวเพลิง พระพักตร์กลมแบบพระพุทธรูปเชียงแสน พระขนงโก่ง พระเนตรเรียว พระหนุเป็นปม พระอุระนูน ครองจีวรห่มเฉียง ชายสังฆาฏิยาวจรดพระนาภี ชายจีวร พาดผ่านข้อพระกรซ้าย จากลักษณะศิลปกรรมน่าจะสร้าง ราวพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ได้รับอิทธิพลจาก ลุโซทัย สังเกตได้จากการนั่งประทับนั่งขัดสมาธิราบ มีชาย สังฆาฏิยาว และพระรัศมีเป็นรูปเปลวเพลิง

2.6 พระพิมพ์สมัยลุโซทัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20)

พระพิมพ์สมัยลุโซทัยที่นิยมคือพระพิมพ์ที่พบใน เมืองกำแพงเพชร โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรุทุ่งเศรษฐี พระพิมพ์ เนื้อดิน เนื้อวาน⁵¹ ซึ่งเนื้อดูอ่อนนุ่มเรียกกันว่า “เนื้อฟูง” หรือ “เนื้อเกสร”

พระกำแพงเม็ดขนุน หรือพระกำแพงเขย่ง

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

พบที่วัดพระบรมธาตุ วัดพิบูล วัดอวาสน้อย จ.กำแพงเพชร ความสำคัญของพระพิมพ์นี้คือเคยได้รับการ จัดอันดับให้เป็นหนึ่งในพระชุดเบญจภาคีในยุคแรก ๆ แต่เนื่องจากหายากมากจึงเปลี่ยนเป็นพระซุ้มกอแทน⁵²

พุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปอิริยาบถลีลาแบบที่นิยมในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย กำลังย่างก้าวพระบาทซ้าย ส่วนพระบาทขวาเขย่งสันเท้า พระกรซ้ายยกเสมอพระอุระ แสดงอภัยมุทรา ส่วนพระกรขวาปล่อยทอดยาวไปตามพระวรกาย ครองจีวรห่มเฉียง พระพักตร์ไม่ชัดเจน แต่มีเค้าโครงรูปไข่แบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย รอบ ๆ พระองค์ปรากฏลายเส้นบาง ๆ เป็นกรอบขุ่ม ด้านหลังพระพิมพ์ค่อนข้างนูน ผิวมักไม่ค่อยเรียบทั้งยังตัดขอบพระไม่เรียบร้อย เนื่องจากพระพิมพ์มีลักษณะคล้ายเม็ดขนุนจึงกลายเป็นชื่อเรียก คำว่า “กำแพง” คือ “กำแพงเพชร” ส่วนอีกชื่อคือ พระกำแพงเขย่ง เพราะมองเห็นแล้วคล้ายกำลังเขย่ง แต่แท้ที่จริงแล้วพระอยู่ในอิริยาบถลีลา ที่กำลังย่างพระบาทก้าวเดิน

2.7 พระพิมพ์สมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 20-23)

พบเป็นจำนวนมากภายในกรุวัดต่าง ๆ ไม่เฉพาะแต่เพียงที่อยุธยาแต่ที่มีชื่อเสียงยังมีที่สุพรรณบุรีและพิษณุโลก แต่ที่โดดเด่นคือ

พระผงสุพรรณ

ที่มา : มนัส โอภากุล, พระผงสุพรรณ, ก

บางท่านเรียกพระนางสุพรรณหรือพระเกสรสุพรรณเป็นพระพิมพ์ที่โดดเด่นที่สุดในกรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี กล่าวคือได้รับการจัดให้อยู่ในทำเนียบ

พระเครื่องชุดเบญจภาคี ถูกนำออกมาจากกรุราวปี พ.ศ. 2456 เป็นพระพิมพ์ที่พระยาสุนทรสงคราม (อี วรรณสุด) เจ้าเมืองสุพรรณบุรีทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เป็นจำนวนหลายร้อยองค์ในคราวเสด็จฯ ลักการะพระเจดีย์ยุทธหัตถีดอนเจดีย์ และได้พระราชทานพระพิมพ์แก่เสื่อป่า ลูกเสื่อ ทหาร และตำรวจที่ตามเสด็จฯ ครั้งนั้นโดยทั่วกัน⁵³ พุทธลักษณะแสดงปางมารวิชัยประทับนั่งบนฐานชั้นเดียว ในองค์ที่มีรายละเอียดของพระพักตร์จะปรากฏพระเนตรโต สันพระนาสิกเป็นเส้นตรงชัดเจน พระกรรวมใหญ่ พระรัศมีเป็นกรวยแหลม พระอุระหนาใหญ่ บั้นพระองค์เล็กมากจนมีบางท่านให้ความเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปปางบำเพ็ญทุกรกิริยา⁵⁴ แต่ไม่น่าเป็นไปได้เนื่องจากไม่ใช่เหตุการณ์ที่นิยมในงานศิลปกรรมไทยโบราณ พระผงสุพรรณไม่ปรากฏการทำเส้นขุ่มลวดลายใด ๆ องค์พระถูกตัดกรอบเป็นรูปสามเหลี่ยม บางองค์ปลายยอดบนถูกตัดออกทำให้เป็นรูปห้าเหลี่ยม ด้านหลังพระพิมพ์มีลายนิ้วหัวแม่มือที่กดหนักไปทางด้านบน เชื่อกันว่าเป็นรอยนิ้วมือของผู้สร้างคือพระมหาเถระปิยะทัสสศรีสาริบุตรตามที่ปรากฏนามในจารึกลานทอง⁵⁵ สำหรับการกำหนดอายุมีบางท่านเชื่อว่าสร้างในสมัยสมเด็จพระนเรศวรฯ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในคราวที่ทรงได้รับชัยชนะจากสงครามยุทธหัตถี⁵⁶ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานในการกำหนดอายุนี้ และไม่น่าเป็นไปได้หากพิจารณาจากพุทธลักษณะที่เป็นแบบอุทอง หรืออยุธยายุคต้น

2.8 พระพิมพ์สมัยรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24-ปัจจุบัน)

ในระยะแรก ๆ พระพิมพ์ยังคงสร้างแล้วถูกบรรจุลงในกรุเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา แต่ต่อมาราวรัชกาลที่ 4 ได้เกิดเทคโนโลยีการผลิตเหรียญกษาปณ์ซึ่งมีทั้งเหรียญเงินตรา และเหรียญที่ระลึกต่าง ๆ เชื่อว่าการผลิตเหรียญน่าจะมีส่วนต่อการสร้างเหรียญพระเครื่อง แต่ในเวลานั้น

สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นที่ระลึกในการสถาปนากิจพระสงฆ์นามว่า พระชลโรปมคุณมุนี (พุทธ ปุณณกเถร) เจ้าอาวาสวัด บางทราย จ.ชลบุรี สร้างโดยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) วัดเทพศิรินทราวาสเมื่อครั้งเป็น พระเทพกวี ในปี พ.ศ. 2450 เรียกกันว่า “เหรียญตาย”⁵⁷ นอกจากนี้เหรียญตายที่มีชื่ออีกเหรียญที่เคยเข้าใจกันว่า น่าจะเป็นเหรียญพระเครื่องเหรียญแรกคือ เหรียญพระ พุทธวิริยากร (จิตร ฉน์โน) หรือเหรียญวัดสัตตนารถปริวัตร จ.ราชบุรี สร้างในปี พ.ศ. 2458 เพื่อเป็นที่ระลึกในการ สถาปนา⁵⁸ และนับตั้งแต่บัดนั้นมาการผลิตพระจึงไม่ได้จำกัด เทคนิคเฉพาะการพิมพ์หรือหล่อเท่านั้น เพราะการทำ เหรียญโดยเฉพาะการปั๊มด้วยเครื่องจักรทำให้สามารถสร้าง พระได้เป็นจำนวนมาก จนอาจกล่าวได้ว่าสมัยรัตนโกสินทร์ มีการสร้างพระเครื่องเป็นจำนวนมากที่สุด อย่างไรก็ตาม พระพิมพ์พระเครื่องที่โดดเด่นที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ

พระสมเด็จฯ วัดระฆัง

ที่มา : www.thaprachan.com/shop [online], accessed 10 Feb 2007

เป็นพระพิมพ์ที่ได้รับความนิยมอย่างยาวนานมากที่สุด กล่าวกันว่ากรมพระสมเด็จฯ ในครอบครองถือว่าเป็น จุดสูงสุดของเซียนพระ เนื่องจากพระสมเด็จฯ ได้ชื่อว่าเป็น “จักรพรรดิแห่งพระเครื่อง” สร้างโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆสิตาราม ราวปี พ.ศ. 2408 และได้สร้างเรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ. 2415⁵⁹ โดยทั่วไปเป็นพระพิมพ์

รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีพุทธลักษณะประทับนั่งแสดงปางสมาธิ บนฐาน 3 ชั้น พระพักตร์กลม พระรัศมีเป็นเส้นตรงยาวจรด ช่มเรือนแก้วครอบองค์พระที่ออกแบบมาอย่างเรียบง่าย ไม่ปรากฏรายละเอียดต่าง ๆ ที่ด้านหลังองค์พระปรากฏ รอยกระดานและบางองค์เป็นรอยกาบหมากซึ่งเกิดจาก ขั้นตอนการกดแม่พิมพ์ เชื่อกันว่าหลวงวิจารณ์เจียรนัย ช่างทองหลวงประจำราชสำนักรัชกาลที่ 4 เป็นผู้แกะพิมพ์ พระถวาย ส่วนเนื้อพระนั้นมีส่วนผสมหลักคือปูนเปลือกหอย ที่ได้จากการนำเปลือกหอยมาเผาผสมกับผงวิเศษทั้ง 5 ประการ⁶⁰ ดินจากลานทุ่งเศรษฐี จ.กำแพงเพชร รวมทั้ง พระพิมพ์เก่าเมืองกำแพงเพชรที่แตกหัก มีน้ำมันตังอิ้ว น้ำอ้อย น้ำผึ้ง เป็นตัวประสานหรือตัวยึดเกาะพระ นอกจากนี้ ยังมีเยื่อกระดาษที่เชื่อว่าทำให้พระสมเด็จฯ มีความ หนักนุ่มไม่แห้งกระด้างแล้วปลุกเสกด้วยพระคาถาชินบัญชร

3. พระพิมพ์และพระเครื่องในบริบทของ

พุทธพาณิชย์ : ภาพสะท้อนจากสื่อต่าง ๆ

ความเชื่อในอานุภาพของพระพุทธรูปและความศรัทธาในตัวพระสงฆ์หรือพระเกจิมีผลให้พระพิมพ์ พระเครื่องเป็นที่ต้องการในกลุ่มคนเกิดการแสวงหา เพื่อสะสมซึ่งในระยะแรก ๆ น่าจะเริ่มต้นจากความรู้สึก ศรัทธาตลอดจนเห็น ‘คุณค่า’ มากกว่า ‘มูลค่า’ ทางการค้า ดังในปัจจุบันที่อยู่ในกระแสของพุทธพาณิชย์

หากสังเกตวารสารพระเครื่องในช่วงเวลาต่าง ๆ จะพบความแตกต่างอันสะท้อนให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลง ในวงการพระเครื่องได้เป็นอย่างดี ในยุคแรกวารสาร พระเครื่องทุกฉบับจะนำเสนออายุสมัยจากพุทธศิลป์ของ พระพิมพ์พระเครื่อง ประวัติความเป็นมาในกรณีที่มีที่มา ค่อนข้างแน่นอน การจำแนกพิมพ์ทรง (คล้ายการจัดกลุ่ม รูปแบบในทางประวัติศาสตร์ศิลปะ) การวิเคราะห์เนื้อหา คือ มวลสารวัสดุและพระพุทธรูปซึ่งเป็นความศรัทธาสวน บุคคล ต่างจากวารสารพระเครื่องในปัจจุบันที่มีการกำหนด

ราคาและเต็มไปด้วยโฆษณาชักจูงให้เกิดกระแสเพื่อการค้า แต่เพียงประการเดียว โดยเฉพาะการโฆษณาพระเครื่องที่สร้างขึ้นใหม่โดยกลุ่มนายทุน (ผู้สร้างพระเครื่องเป็นอาชีพ) ที่มีกำลังถึงความศักดิ์สิทธิ์ของมวลสาร อภินิหารขณะประกอบพิธี ฯลฯ เป็นการนำแนวคิดทางการตลาด การโฆษณาและการจัดการอย่างเป็นระบบมาดำเนินการ โดยใช้ “ครัทธา” เป็นตัวหลักมีกลไกราคาเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้คนหันมาสนใจในธุรกิจการซื้อขายพระเครื่อง ทั้งนี้มีการเผยแพร่ทางหนังสือโฆษณาประชาสัมพันธ์ทั้งทางวารสาร หนังสือพิมพ์ ป้ายโฆษณา การสั่งซื้อทางไปรษณีย์ อินเทอร์เน็ต แผ่นพับส่งจองในร้านสะดวกซื้อ ฯลฯ นับเป็นความเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อของสังคมไทยในปัจจุบันที่ใช้เงินเป็นจำนวนมากซื้อขายความศรัทธาราวกับว่าสิ่งที่ควรเคารพบูชาเพื่อระลึกถึงความดีงามคือสินค้าประเภทหนึ่ง

นอกจากนี้ สิ่งที่ตามมาจากการที่พระเครื่องอยู่ในกระบวนการทางพุทธพาณิชย์คือมีการกักตุนพระเครื่องบางแบบโดยเฉพาะพระเครื่องใหม่ที่ราคายังไม่สูงนัก จากนั้นจะจัดทำหนังสือเกี่ยวกับพระเครื่องนั้นหรือผลักดันให้เข้าสู่การประกวดพระเครื่องซึ่งมีการจัดงานเดือนละหลายครั้ง เสริมด้วยการนำเสนอประสบการณ์ทางพุทธคุณในลักษณะปากต่อปากหรือเผยแพร่ทางสื่อต่าง ๆ แล้วตั้งราคาไว้สูงตามกลไกของราคาที่เป็นพระเครื่องที่หายากในตลาดพระ

และมีกระแสความนิยมมากและหากมีผู้สนใจที่มีทุนสูงก็จะยิ่งส่งผลให้ราคาพระเครื่องยิ่งสูงมากขึ้น

อนึ่ง ปฏิเสธไม่ได้ว่าเมื่อเกิดความนิยมในพระเครื่องแบบใดมาก การทำปลอมเลียนแบบก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นเงาตามตัวซึ่งประเด็นนี้เชื่อว่าน่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัชกาลที่ 5 ดังที่ได้เสนอในตอนต้นแล้ว ซึ่งการพิจารณาว่าเป็นของดั้งเดิมหรือของปลอมถึงแม้จะมีหลักการพิจารณาแต่ถึงกระนั้นก็ยังเป็นเรื่องของเหตุผลหรือมุมมองส่วนบุคคลในการตัดสินอยู่นั่นเอง

4. สรุป

จากการศึกษาพบว่าพระเครื่องมีต้นกำเนิดมาจากการสร้างพระพิมพ์ที่มีความเชื่อเดิมเพื่อสืบพระศาสนาเป็นสำคัญ นับเป็นเจตนาที่แสดงถึงความศรัทธาอันบริสุทธิ์ จากนั้นพระพิมพ์เป็นศาสนวัตถุที่ใช้เพื่ออุทิศบุญกุศลเป็นปัจจัยให้ผู้สร้างบรรลุสิ่งที่ปรารถนาในภพหน้าตามความเชื่อ ประกอบกับความศรัทธาในพระพุทธรูปและความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลังต่าง ๆ ส่งผลให้แนวความคิดที่เกี่ยวกับพระพิมพ์กลายเป็นพระเครื่องในที่สุด อนึ่ง เมื่อความศรัทธามีมากย่อมทำให้เกิดกระแสการเสาะแสวงหาจนกระทั่งเกิดการแลกเปลี่ยน การเช่า (ซื้อ) จนกระทั่งเข้าสู่กระบวนการพุทธพาณิชย์ในที่สุด

เชิงอรรถ

¹ บทความนี้มีสาระสำคัญที่สรุปมาจาก บุศรา สว่างศรี, **พุทธพาณิชย์ : พระเครื่อง**, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2549.

² ตริยัมปวาย (นามแฝง), **ปริวรรตอธิบายแห่งพระเครื่องฯ เล่ม ๑ : พระสมเด็จ**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2520), หน้า 18-19.

³ Giuseppe Tucci, **Stupa : Art, Architectonics and Symbolism**, (New Delhi : Aditya Prakasan, 1988), p. 54.

⁴ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์**, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2518), หน้า 10.

⁵ โชติ กัลยาณมิตร, **พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง**, (กรุงเทพฯ : การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2518), หน้า 529.

⁶ เรื่องเดียวกับเชิงอรรถที่ 2, หน้า 18.

⁷ ยอร์ช เซเดส์, **ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึกและศิลปะไทยสมัยสุโขทัย**, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 32.

⁸ กรมศิลปากร, **รูปและสัญลักษณ์แห่งพระศากยพุทธ**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2532), หน้า 13.

⁹ หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, **ศิลปะในประเทศไทย**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), หน้า 8.

¹⁰ ดูรายละเอียดได้ใน หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, “เรื่องของพระพิมพ์” **เรื่องโบราณคดี**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2531), หน้า 262-277.

¹¹ George Coedes, “Siam Votive Tablets” **Journal of Siam Society**. Vol. 20, pt. 1 (1926) : 5.

¹² หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, **ศิลปะในประเทศไทย**, หน้า 15.

¹³ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, “เรื่องของพระพิมพ์” ใน **เรื่องโบราณคดี**, หน้า 270.

¹⁴ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์**, หน้า 141.

¹⁵ กฤษฎา พิณศรี, “พระพิมพ์ดินเผาพบที่บ้านศาลา จ.สุรินทร์” **เมืองโบราณ**, 30, 2(เม.ย.-มิ.ย.2547) : 108-110.

¹⁶ ยอร์ช เซเดส์, **ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงตึกและศิลปะไทยสมัยสุโขทัย**, หน้า 45.

¹⁷ Hiram Woods Woodward, J.R., “Studies in the Art of Central Siam, 950-1350 A.D.” (Ph.D. dissertation, Yale University, 1975), p. 32.

- ¹⁸ **จารึกในประเทศไทยเล่ม ๓ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16**, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 63.
- ¹⁹ รัตนปัญญาเถระ, “เรื่องสร้างเมืองหริภุญชัย” ใน **ชินกาลมาลีปกรณ์**, แปลโดยแสง มนวิฑูร, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2517), หน้า 89-91.
- ²⁰ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับพระพิมพ์สมัยหริภุญชัยได้ที่ ณีภูฎภัทร จันทวิช, “วิเคราะห์พระพิมพ์สกุลช่างหริภุญชัยและคติการสร้าง”, **ศิลปากร** 33, 3 (ก.ค.-ส.ค. 2532) : 10-28.
- ²¹ ประสาร บุญประคอง, “คำอ่านศิลาจารึกอักษรและภาษาไทยวัดหินตั้ง จ.สุโขทัย” **ศิลปากร** 8, 3 (ก.ย. 2507) : 83-87, และดู กรมศิลปากร, “หลักที่ 107 ศิลาจารึกวัดบางสนุก จ.แพร่” **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4**, (พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), หน้า 133.
- ²² **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓**, (พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า 71.
- ²³ กฤษณ์ อินทโกศัย, “เปิดกรุวัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา” **พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา**, (พระนคร : กรมศิลปากร, 2502), หน้า 14.
- ²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.
- ²⁵ กรมศิลปากร, “ลานจารึกวัดมหาธาตุ จ.พระนครศรีอยุธยา” **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓** (พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า 47.
- ²⁶ The Fine Art Department, **700 Years of Thailand : Treasures from the Kingdom** (Bangkok : Thaiwattanapanit, 1993), p. 85.
- ²⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๕**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), หน้า 283.
- ²⁸ **ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑**, (พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 77-78.
- ²⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, **พระเครื่องในเมืองสยาม**, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2537), หน้า 17.
- ³⁰ อุทัย ไชยานนท์, **วรรณกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๒-๓**, (กรุงเทพฯ : น้ําฝน, 2546), หน้า 94.
- ³¹ ประจักษ์ ประภาพิตยากร, **ประเพณีและไสยเวทวิทยาในชุมชนข้างขุนแผน**, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2525), หน้า 151.
- ³² ปาลเลกั้วช ฌอง แบปติสต์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม**, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : ก้าวหน้าการพิมพ์, 2520), หน้า 500.
- ³³ ยงยุทธ์ วิริยายุทธ์จักร, **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ในทัศนะของคนรุ่นใหม่**, (กรุงเทพฯ : วีริจิก, 2534), หน้า 10-11.
- ³⁴ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม 1**, (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 77.
- ³⁵ พลอากาศโทนายแพทย์สดับ วีระบุตร, “พระสมเด็จเจ้า” **สดับ วีระบุตร**, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ 8 พ.ย. 2535, (กรุงเทพฯ : สามีตการพิมพ์, 2535), หน้า 156.

- ³⁶ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ**, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), หน้า 186-187.
- ³⁷ **พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕**, (พระนคร : โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2508), หน้า 6-7.
- ³⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๕**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), หน้า 288.
- ³⁹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง**, (พระนคร : ธนาคารอมลิน, 2496), หน้า 24 และ 26.
- ⁴⁰ ดูรายละเอียดได้ใน บุศรา สว่างศรี, **พุทธพาณิชย์ : พระเครื่อง**, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีการศึกษา 2549, หน้า 55-59.
- ⁴¹ มนัส โอภากุล, **เปิดกรุพระถ้ำเสือ : ของดีเมืองสุพรรณบุรี**, (กรุงเทพฯ : ช่าวสด, 2538), หน้า 28.
- ⁴² M.L.Pattaratorn Chirapravati, **Votive Tablets in Thailand : Origin, Style and Uses**, (Singapore : Oxford University Press, 1997), p. 43.
- ⁴³ หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล, **ศิลปะสมัยลพบุรี**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), หน้า 65.
- ⁴⁴ สรพล โศภิตกุล, **สุดยอดพระเครื่อง ๑**, (กรุงเทพฯ : บัวทอง, 2542), หน้า 202.
- ⁴⁵ ชินเป็นโลหะผสมที่มีส่วนประกอบหลักคือตะกั่วกับดีบุกและมีส่วนผสมย่อยอื่น ๆ เช่น เงิน สังกะสี เหล็ก พลวง และปรอท นิยมสร้างเป็นพระพิมพ์เนื่องจากมีความมันวาวสวยงามมีจุดหลอมเหลวต่ำทำให้หล่อง่าย คำว่า “ชิน” แปลว่า “ผู้ชนะ” ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้า อ้างจาก ตรียมปวาย (นามแฝง), “พระเครื่องทางโบราณคดีตอนที่ 3 สนิมของพระเครื่องชนิดโลหะ (ต่อ)”, **ศิลปากร** 6, 10 (พ.ศ. 2496) : 90-95.
- ⁴⁶ Woodward, Jr. Hiram W., **The Sacred Sculpture of Thailand**, (Bangkok : River Books, 1999), fig. 70, 82 and 89.
- ⁴⁷ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการแบ่งพิมพ์ทรงจากพุทธลักษณะได้ใน ตรียมปวาย (นามแฝง), **ปริวรรตอธิบายแห่งพระเครื่องฯ เล่ม ๓ พระรอดและพระเครื่องฯ สกุลลำพูน** (พระนคร : คลังวิทยา, 2503), หน้า 172-244.
- ⁴⁸ พิณัย คักดีเสณีย์, **นามานุกรมพระเครื่องฯ** (พระนคร : ผดุงศึกษา, 2502), หน้า 482.
- ⁴⁹ อัศวี ศรจิตติ, **พระพิมพ์สมัยลำพูน**, (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2511), หน้า 24.
- ⁵⁰ ศรีศักร วัลลิโกตม, **ล้านนาประเทศ**, (กรุงเทพฯ : พิมพ์แอนด์พริ้นติ้งเซ็นเตอร์จำกัด, 2545), หน้า 57.
- ⁵¹ เชื่อว่าวุ้นเป็นพืชศักดิ์สิทธิ์มีสรรพคุณด้านต่าง ๆ ในตัวเอง การทำพระพิมพ์นิยมนำวุ้นมาบดผสมกับมวลสารต่าง ๆ.
- ⁵² สรพล โศภิตกุล, **สุดยอดพระเครื่อง ๑**, หน้า 114.

⁵³ คักดีศรี แย้มนัดดา, สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 9 (กรุงเทพฯ : สยามเพรสแมเนจเม้นท์, 2542), หน้า 4076.

⁵⁴ อรรถเดช กฤษณะดิถิก, ปทานุกรมพระเครื่องชุดเบญจภาคี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2546), หน้า 124.

⁵⁵ สรพล โคภิตกุล, สูดยอดพระเครื่อง ๑, หน้า 59.

⁵⁶ ป.ทวลวิไล (นามแฝง), ตำราดูลักษณะพระเครื่อง (พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, 2506), หน้า 45.

⁵⁷ สรพล โคภิตกุล, สูดยอดเหรียญพระเครื่องกระบวน ๒ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2544), หน้า 14.

⁵⁸ สรพล โคภิตกุล, สูดยอดเหรียญพระเครื่อง (กรุงเทพฯ : มติชน, 2540), หน้า 10-11.

⁵⁹ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม ๑ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 77.

⁶⁰ ดูรายละเอียดขั้นตอนการทำผงวิเศษและคาถาได้ในเรื่องเดียวกับเชิงอรรถที่ 59, หน้า 164-165.

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **รูปและสัญลักษณ์แห่งพระศากยพุทธ**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2532.
- กฤษณ์ อินทโกศัย. “เปิดกรุวัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา” **พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จ.พระนครศรีอยุธยา**. พระนคร : กรมศิลปากร, 2502.
- กฤษณา พิณศรี. “พระพิมพ์ดินเผาพบที่บ้านศาลา จ.สุรินทร์” **เมืองโบราณ**, 30, 2(เม.ย.-มิ.ย. 2547) : 108-110.
- จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๕**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547.
- _____. **พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕**. พระนคร : โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2508.
- _____. **เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๕**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547.
- ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. **สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต) เล่ม 1**. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- โชติ ภัณฑามิตร. **พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง**. กรุงเทพฯ : การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2518.
- เชเดิ้ล, ยอร์ช. **ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พิงติกและศิลปะไทยสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.
- ณัฐภัทร จันทวิช. “วิเคราะห์พระพิมพ์สกุลช่างทริภุญไชยและคติการสร้าง” **ศิลปากร** 33, 3 (ก.ค.-ส.ค. 2532) : 10-28.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2518.
- _____. **ความทรงจำ**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.
- ตรีเยี่ยมปวาย (นามแฝง). **ปริวรรตอธิบายแห่งพระเครื่องฯ เล่ม ๑ : พระสมเด็จ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2520.
- _____. “พระเครื่องทางโบราณคดีตอนที่ 3 สนิมของพระเครื่องชนิดโลหะ (ต่อ)”, **ศิลปากร** 6, 10 (พ.ศ. 2496) : 90-95.
- _____. **ปริวรรตอธิบายแห่งพระเครื่องฯ เล่ม ๓ พระรอดและพระเครื่องฯ สกุลลำพูน**. พระนคร : คลังวิทยา, 2503.
- บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. “เรื่องของพระพิมพ์” **เรื่องโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, 2531.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑**. พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓**. พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4**. พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.
- ประจักษ์ ประภาพิตยากร. **ประเพณีและไสยเวทวิทยาในขุนช้างขุนแผน**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2525.
- ประสาร บุญประคอง. “คำอ่านศิลาจารึกอักษรและภาษาไทยวัดหินตั้ง จ.สุโขทัย” **ศิลปากร** 8, 3 (ก.ย. 2507) : 83-87.

- पालเลกั้วช ฌอง แบปติสต์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ : ก้าวหน้าการพิมพ์, 2520.
- ป.ทวลวิไล (นามแฝง). **ตำราคุณลักษณะพระเครื่อง**. พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, 2506.
- พินัย คักดีเสนีย์. **นามานุกรมพระเครื่องฯ**. พระนคร : ผดุงศึกษา, 2502.
- มนัส โอภากุล. **เปิดกรุพระถ้ำเสือ : ของดีเมืองสุพรรณบุรี**. กรุงเทพฯ : ข่าวดสด, 2538.
- _____. **พระผงสุพรรณ**. สุพรรณบุรี : มนัสการพิมพ์, 2530.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง**. พระนคร : ธนาคารออลิน, 2496.
- ยงยุทธ วิริยาอุทังกูร. **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ในทัศนะของคนรุ่นใหม่**. กรุงเทพฯ : วีริจิก, 2534.
- รัตนปัญญาเถระ. “เรื่องสร้างเมืองหริภุญชัย” ใน **ชินกาลมาลีปกรณ์**, แปลโดย แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2517.
- คักดีศรี แยมนัดดา. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 9**. กรุงเทพฯ : สยามเพรสแมเนจเม้นท์, 2542.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. **พระเครื่องในเมืองสยาม**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2537.
- _____. **ล้านนาประเทศ**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ศพรินต์ติ้งเซ็นเตอร์จำกัด, 2545.
- สตีบ วีระบุตร, พลอากาศโทนายแพทย์. “พระสมเด็จเจ้า” **สตีบ วีระบุตร**, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ 8 พ.ย. 2535. กรุงเทพฯ : สามิตการพิมพ์, 2535.
- สรพล โสภิตกุล. **สุดยอดพระเครื่อง ๑**. กรุงเทพฯ : บัวทอง, 2542.
- _____. **สุดยอดเหรียญพระเครื่อง**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2540.
- _____. **สุดยอดเหรียญพระเครื่องกระบวน ๒**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2544.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปะในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- _____. **ศิลปะสมัยลพบุรี**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547.
- อัศวี ศรีจิตติ. **พระพิมพ์สมัยลพูน**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2511.
- อรรถเดช กฤษณะดิลก. **ปทานุกรมพระเครื่องชุดเบญจภาคี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2546.
- อุทัย ไชยานนท์. **วรรณกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๒-๓**. กรุงเทพฯ : น้ำฝน, 2546.
- Coedes, George. “Siam Votive Tablets” *Jss.* Vol. 20, pt. 1 (1926) : 5.
- Giuseppe Tucci. **Stupa : Art, Architectonics and Symbolism**, (New Delhi : Aditya Prakasan, 1988.
- Pattaratom Chirapavati, M.L. **Votive Tablets in Thailand : Origin, Style and Uses**. Singapore : Oxford University Press, 1997.
- The Fine Art Department. **700 Years of Thailand : Treasures from the Kingdom**. Bangkok : Thaiwattanapanit, 1993.
- Woodward, Jr. Hiram W. **The Sacred Sculpture of Thailand**. Bangkok : River Books, 1999.
- _____. “Studies in the Art of Central Siam, 950-1350 A.D.” Ph.D. dissertation, Yale University, 1975.